

HOLOCAUST BIBLIOTHEEK

Bettine Siertsema

*Verhalen van kwaad
opstellen over Holocaustliteratuur*

Verhalen van kwaad

© 2018 Uitgeverij Verbum en Bettine Siertsema
Vormgeving binnenwerk: Dianne Rijnbende
ISBN 9789074274944

Meer informatie: verbum.nl

Verhalen van kwaad
opstellen over Holocaustliteratuur

Bettine Siertsema

INHOUD

INLEIDING 7

DEEL I GETUIGENISSEN

Het mensbeeld in Nederlandse kampdagboeken 15

Drie laat verschenen kampdagboeken. 27

‘Ons grootste en ononderbrokenste avontuur’ 37
Etty Hillesum (1914-1943)

Etty Hillesum en Abel J. Herzberg: 51
twee kroniekschrijvers van de Shoah

Het geloof van Abel J. Herzberg 65

God en geloof in Joodse kampdagboeken 93

De dynamiek in kampgetuigenissen 109

Het kwaad zonder gezicht: kinderherinneringen aan het kamp . . 131

Genderthematiek in Nederlandse kampmemoires 141

Zorg als ultieme vorm van verzet. 151

De last van vuile handen. 159

DEEL II LITERATUUR

‘Er zijn graven die moeten open blijven en ten hemel stinken’ . . 193
Over het werk van Hellema

‘Dat het veel erger was dan ik me voor kan stellen’ 203
Motieven in het werk van Judith Herzberg

Het gedicht ‘Mozes’ van Judith Herzberg 215

De dwarsheid van Ischa Meijer 221

Elie Wiesel als literator	229
‘Het houdt niet op’	245
De tweede generatie in de Nederlandse literatuur	
Onderduikkinderen: onvoltooide bevrijding	263
Drie verslagen van het proces-Eichmann	279
Het rechtsgeding tegen God volgens de Bijbel, ...	315
Abel Herzberg, Elie Wiesel en Frank Cottrell Boyce	

INLEIDING

Eind jaren zeventig ontstond er, na jaren van relatieve stilte, grote belangstelling voor autobiografische verhalen over de Holocaust. Het ene egodocument na het andere zag het licht; niet zelden betrof het teksten die al veel eerder waren geschreven, maar die toen niet aan een groter publiek waren aangeboden, of dat nu kwam door terughoudendheid bij de auteur of bij het uitgeversbedrijf. Midden jaren tachtig kwam daar een nieuwe stroom bij: van kinderen van overlevenden, de zogenaamde tweede generatie. Hun autobiografisch getinte romans en verhalen lieten duidelijk zien dat de kwetsuren die oorlog en vervolging aanbrengen zich niet beperken tot degenen die er rechtstreeks het slachtoffer van waren, maar zich ook tot hun kinderen (mogelijk ook kleinkinderen) uitstrekken. De psychologie spreekt in dit verband over transgenerationeel trauma. In diezelfde tijd kwamen daar memoires over de Jappenkampen in toenmalig Nederlands-Indië bij, vaak van auteurs die daar als kind hadden gezeten, en in bescheiden mate ook memoires van mannen die als dwangarbeider in Duitsland hadden gewerkt.

Een eigen subgenre waren de herinneringen van mensen, vooral kinderen, die de oorlog in de onderduik hadden overleefd. In de 'hiërarchie van leed' stonden die lange tijd zó onderaan, dat zij vaak zelfs hun eigen trauma niet onderkenden. Midden jaren negentig begon de Shoah Foundation videogetuigenissen over de Holocaust te verzamelen met de opbrengst van de film *Schindler's List*, wat resulteerde in ruim 52.000 interviews wereldwijd. Door dat late tijdstip zijn getuigen die de oorlog als kind overleefden daar relatief goed vertegenwoordigd. Het zijn vaak schrijnende verhalen van een totaal onverwachte scheiding van hun ouders, zeer frequente verhuizingen wegens dreigend verraad, en als er wel een warm en stabiel onderduikadres werd gevonden, na de oorlog een even

traumatische scheiding van die pleegouders. En dan blijven kwesties als misbruik, uitbuiting en mishandeling, die ook voorkwamen, nog buiten beschouwing. Toch is het nog steeds een standaard reactie als je overlevenden vraagt naar hun onderduikervaringen: ‘Wat heb ik nou helemaal meegemaakt?’

De literatuur liep vaak voorop in de aandacht voor traumatisering door kamp- of onderduikervaringen. Pas later volgden politiek en hulpverlening, zoals blijkt uit de verschijningsjaren van de romans over onderduikkinderen *Het jongensuur* van Andreas Burnier (1969) en *Te kwader min* van Hannes Meinkema (1984), terwijl pas in 1991 de eerste conferentie over onderduikkinderen werd georganiseerd, in New York, ‘The First International Gathering of Children Hidden during World War II’. Enkele medici die zelf ook ervaringsdeskundige waren, vormden overigens de uitzondering op de regel: de artsen Elie A. Cohen en Eduard de Wind publiceerden al vroeg wetenschappelijk werk over de medische en psychische gevolgen van wat toen aangeduid werd als concentratiekampsyndroom.

LITERATUUR?

Over het algemeen worden autobiografische teksten over kamp of onderduik door de literatuurwetenschap niet serieus genomen als onderzoeksobject. De literaire vorm – zo je daar überhaupt al van kan spreken – is immers over het algemeen weinig vernieuwend en uitdagend. Nu zijn er moeilijk objectieve en slijtvaste criteria vast te stellen om te bepalen welke teksten wel of niet tot de Literatuur met een grote L gerekend kunnen worden, al zal het geen lezer verbazen dat bijvoorbeeld Jona Oberski en Gerhardt Durlacher in de Nederlandse literaire canon zijn opgenomen. Ik vat de term Holocaustliteratuur mede daarom zo breed mogelijk op. Het onderscheid dat spreekt uit de indeling in tweeën van de hier opgenomen artikelen, in ‘Getuigenissen’ en ‘Literatuur’, is dan ook zeer relatief, want daarmee wil niet gezegd zijn dat getuigenissen niet een literair karakter kunnen hebben; zo figureren in deze afdeling zowel Oberski als Durlacher. De grenzen zijn vloeiend: soms wordt

een volkomen autobiografisch relaas op het titelblad als novelle of roman benoemd, soms wordt een (bewust?) vrij doorzichtige techniek gebruikt om de tekst meer als verhaal en minder als getuigenis te presenteren, zoals vertellen in de derde persoon met een andere naam. Het omgekeerde is evenzeer waar: dat een boek of auteur in de afdeling ‘Literatuur’ besproken wordt, betekent niet dat het werk als fictie beschouwd kan worden. Dat een tekst hier in de ene of de andere afdeling is opgenomen, heeft dan ook meer te maken met de intentie van de auteur (getuigenissen zijn doorgaans niet geschreven met als eerste oogmerk Literatuur te produceren, hoeveel aandacht misschien ook aan de vormgeving is besteed), maar evenzeer met de wijze waarop die tekst in het betoog functioneert.

In de recente Holocaustliteratuur in brede zin doen zich twee tegengestelde tendensen voor. Enerzijds gaat de publieke belangstelling vooral uit naar dagboeken als de, naar men veronderstelt, meest directe en authentieke vorm waarin de ervaring van de Jodenvervolging tot ons kan komen. Zo zijn er sinds de eeuwwisseling nog zeven Nederlands-Joodse dagboeken en brievenbundels verschenen die in een kamp geschreven zijn, tegen zes in de twintigste eeuw. Anderzijds verliest het taboe op fictie over de Holocaust, dat in de twintigste eeuw nog zeer sterk leefde, aan kracht. Bekend is de uitspraak van Elie Wiesel: ‘Een roman over Auschwitz is óf geen roman óf gaat niet over Auschwitz.’ Fictie over het concentratiekamp was lange tijd een verdacht genre, maar geleidelijk is er een bres geslagen in dat massieve taboe, het eerst door Joodse schrijvers, die alleen al door hun afkomst minder verdacht werden van sensatiezucht of anderszins oneerbare bedoelingen, zoals Edgar Hilsenrath, *De nazi en de kapper* (*The Nazi and the Barber*, 1971) en David Grossmann, *Zie: liefde* (*See Under: Love*, (oorspronkelijk in het Hebreeuws, 1989). *Alles is verlicht* (*Everything is illuminated*, 2002) van Jonathan Safran Foer, *De welwillenden* (*Les bienveillantes*, 2006) van Jonathan Littell, *De pijl van de tijd* (*Time’s Arrow*, 1991) en *Het interessegebied* (*The Zone of Interest*, 2014) van Martin Amis zijn voorbeelden van zeer succesvolle fictieve romans

over de Holocaust. Ook voor hoofdzakelijk fictieve romans over de Holocaust geldt echter dat de historische feiten moeten kloppen en veel schrijvers doen dan ook vaak voorafgaand aan het schrijven eerst nauwkeurig onderzoek. Van Jonathan Littell is bijvoorbeeld bekend dat hij zijn roman pas na zeven jaar historisch onderzoek schreef. Nederlandse schrijvers – en lezers – lijken terughoudend in het beoefenen van fictie. Ik ken alleen het voorbeeld van Pieter Webeling met *De lach en de dood* (2010), over een man die dankzij zijn optredens als clown het concentratiekamp overleeft. In de in deze bundel besproken literatuur zijn alleen de novelle *De nacht der girondijnen* van Jacques Presser (in het opstel ‘De last van vuile handen’), de roman *Parnassia* van Josha Zwaan en het toneelstuk *Leedvermaak* van Judith Herzberg, als hoofdzakelijk fictie, of tenminste als niet-autobiografisch, te kwalificeren; die laatste twee gaan over de tweede generatie, wat natuurlijk op zich al een ‘veiliger’ onderwerp voor fictie is dan de kampervaring zelf. Pressers novelle is weliswaar niet gebaseerd op eigen ervaringen, maar wel vrijwel geheel op historische voorvallen, die hij als historiograaf van de Jodenvervolging in Nederland in zijn bronnen was tegengekomen.

EGODOCUMENTEN EN MEER

Op deze uitzonderingen na heeft de Holocaustliteratuur die hier aan de orde is, dus grotendeels een autobiografisch karakter. Daarin volg ik het spoor van mijn proefschrift uit 2007, over Nederlandse egodocumenten over de nazi concentratiekampen. Mijn onderzoek toen richtte zich op de vraag hoe mensen de confrontatie met het ultieme kwaad hadden doorstaan, of en hoe zij in de extreme omstandigheden van een concentratiekamp hun geloof in zichzelf, in hun medemens, in God, hadden kunnen behouden. Door die noodzakelijke beperking tot Nederlandse egodocumenten vielen veel teksten buiten mijn onderzoek die wel heel relevant konden zijn voor de vraag waar het mij uiteindelijk om te doen was: buitenlandse boeken, poëzie, toneel, fictie. In de loop van dertig jaar heb ik mij daarmee beziggehouden en ik waardeer het bijzonder dat

Uitgeverij Verbum me in staat stelde die teksten, voor zover in het Nederlands gepubliceerd, hier bij elkaar te brengen. Intussen vereisen de huidige academische mores dat ik tegenwoordig voornamelijk in het Engels publiceer, dus veel van de meer recente en meer wetenschappelijke artikelen over Holocaustliteratuur vallen buiten dit bestek.

De hier verzamelde teksten zijn in verschillende contexten verschenen, en ongelijk in omvang en bijvoorbeeld ook in de mate van verantwoording via een notenapparaat. De rangschikking is gebaseerd op de nabijheid van het besproken werk tot de Holocaust: eerst komen dagboeken en brieven aan de orde, vervolgens memoires en in de tweede afdeling werk waarin het fictionele element een belangrijker plaats inneemt. Zeker de artikelen van wat langer geleden, zoals die over Judith Herzberg, Ischa Meijer en Hellema in de tweede afdeling, zijn vooral bedoeld als een uitnodiging aan de lezer zich in het werk van de desbetreffende auteurs te verdiepen. Ondanks de vele jaren die eroverheen gegaan zijn, is die uitnodiging nog evenzeer van kracht als op het moment van schrijven. Wel betekent de afstand in tijd dat er soms naderhand nog veel relevante boeken bijgekomen zijn; ik heb ervan afgezien de artikelen in dat opzicht te actualiseren. Zo gaat het als eerste opgenomen artikel over de kampdagboeken die op dat moment, 1996, gepubliceerd waren, terwijl dat aantal sindsdien verdubbeld is. In dit geval wordt dat deels goedge maakt, doordat de volgende artikelen, van korter geleden, die later gepubliceerde dagboeken er wel bij betrekken. Hier en daar heb ik de tekst slechts gewijzigd om te voorkomen dat er doublures zouden ontstaan met andere artikelen, al bleek dat niet altijd volledig mogelijk, omdat dat de gang van het betoog teveel zou schaden. Voorafgaand aan elk artikel staat aangegeven waar en wanneer het gepubliceerd is, met in enkele gevallen een korte aanduiding van relevante feiten die zich nadien hebben voorgedaan.

Bettine Siertsema

Verhalen van kwaad

opstellen over Holocaustliteratuur

Bettine Siertsema studeerde Nederlands aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (VU). In 1990 werd ze studietoelichtster bij het Bezinningscentrum van de VU, later het Blaise Pascal Instituut geheten. Vanaf 2000 deed zij onderzoek naar de levensbeschouwelijke aspecten van Nederlandse dagboeken en memoires over de concentratiekampen. Wat voor gods- en mensbeeld hielden de schrijvers erop na, en hoe werd die visie beïnvloed door hun kampervaring? In 2007 promoveerde zij op de studie *Uit de diepten: Nederlandse egodocumenten over de naziconcentratiekampen*. Zij werkt nu als universitair docent geschiedenis aan de VU. In 2018 publiceerde Bettine Siertsema de bundel *Eerste Nederlandse getuigenissen van de Holocaust, 1945-1946*.

In *Verhalen van kwaad* zijn twintig (deels eerder gepubliceerde) essays opgenomen over getuigenissen en literatuur van de Holocaust.

9 789074 274944

